

УДК 343.98 (477)

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-1-2.21>**Хорошун Д. В.,**аспірантка відділу організації освітньо-наукової підготовки
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: 0009-0008-1624-1040**ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА ПОТЕРПІЛОГО У КРИМІНАЛЬНОМУ
ПРОВАДЖЕННІ: МОЖЛИВОСТІ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРИЗНАЧЕННЯ****PSYCHOLOGICAL EXAMINATION OF THE VICTIM IN CRIMINAL PROCEEDINGS:
POSSIBILITIES AND FEATURES OF THE APPOINTMENT**

У статті обґрунтовано, що психологічна експертиза є достатньо результативним дослідженням у вирішенні багатьох тактичних завдань, що виникають під час досудового розслідування злочинів проти життя та здоров'я особи. З'ясовано, що за сукупністю іманентних ознак вона відрізняється від багатьох інших досліджень та є єдиною формою легального застосування такого технічного засобу як поліграф. Установлено, що такими ознаками є: 1) предмет дослідження, котрий полягає в з'ясуванні індивідуально-психологічних особливостей психіки здорової особи, мотивують чинників її поведінки; 2) ретроспективний і перспективний характер дослідження; 3) можливість легального використання під час проведення такого технічного засобу як поліграф; 4) здійснення оцінки поведінки та комунікативної діяльності особи, за результатами аналізу матеріалів, складених під час проведення за її участю слідчих (розшукових) дій; 5) проведення компетентної оцінки психічної активності та поведінкових проявів особи, що може мати значення для висновків юридичного змісту.

Обґрунтовано, що задля забезпечення результативності потенційного психологічного експертного дослідження важливо дотримуватися ряду вимог, зокрема не відтерміновувати його призначення, ґрунтовно підходити до з'ясування відомостей, що матимуть значення при вирішенні питань, покладених на розв'язання експерта (зокрема, про особу підекспертного, його спосіб життя, особливості поведінки під час проведення за його участю слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій), надавати експертові у повному обсязі всі зібрані під час розслідування матеріали кримінального провадження. Наголошено, що перспективами проведення подальших наукових досліджень у межах цієї проблематики мають стати аналіз та оцінка емпіричних даних щодо з'ясування потреб і помилок, котрі мають місце в правозастовній практиці, та на підставі цього розроблення науково обґрунтованих рекомендацій щодо їх усунення та мінімізації в практичній діяльності.

Ключові слова: кримінальне провадження, потерпілий, психологічна експертиза, правосуб'єктність, залучення експерта.

The article substantiates that the psychological examination is sufficiently effective research in solving many tactical tasks that arise during the pre-trial investigation of crimes against the life and health of a person. It was found that it differs from many other studies by a set of features and is the only form of legal use of such a technical tool as the polygraph. It was established that such signs are: 1) the subject of research, which consists in elucidating the individual and psychological features of the psyche of a healthy person, the motivating factors of his behavior; 2) retrospective and prospective nature of the study; 3) the possibility of legal use during the conduct of such a technical tool as a polygraph; 4) carrying out an assessment of the person's behavior and communicative activity, based on the results of the analysis of the materials compiled during investigative (search) actions with his participation; 5) carrying out a competent assessment of mental activity and behavioral manifestations of the person, which may be important for conclusions of legal content.

It is substantiated that to ensure the effectiveness of a potential psychological expert study, it is important to comply with several requirements, in particular, not to postpone its appointment, to thoroughly approach the clarification of information that will be important in solving the issues assigned to the expert (in particular, about the identity of the sub-expert, his way of life, peculiarities of behavior during investigative (search) and other procedural actions with his participation), to provide the expert with all the materials of criminal proceedings collected during the investigation. It is emphasized that the prospects for conducting further scientific research within the framework of this issue should be the analysis and evaluation of empirical data to clarify the needs and errors that occur in law enforcement practice and based on this development of scientifically based recommendations for their elimination and minimization in practical activities.

Key words: criminal proceedings, the victim, psychological examination, legal personality, involvement of an expert.

Постановка проблеми. При вирішенні питань, що потребують застосування спеціальних знань сторонам кримінального провадження гарантовано право на залучення обізнаних осіб. Як свідчить аналіз слідчої та судової практики, у кримінальних провадженнях щодо розслідування злочинів проти життя та здоров'я особи така потреба виникає досить часто, а в деяких випадках, передбачених кримінальних процесуальним законодавством, це взагалі обов'язково.

Нашу увагу привертають питання призначення та проведення психологічних експертиз щодо потерпілих від злочинів проти життя та здоров'я особи. Такі наукові пошуки зумовлені декількома чинниками. По-перше, означена категорія кримінальних правопорушень, найчастіше пов'язана з заподіянням особі фізичних і моральних страждань, що може позначитися на психологічному станові особи. По-друге, досить часто потерпілими від них стають малолітні та неповнолітні, на яких у подальшому здійснюється психологічний тиск особами, зацікавленими в результатах досудового розслідування, через що виникає тактичне завдання щодо спростування подібних сумнівів. Такий же тиск може здійснюватися і щодо повнолітніх потерпілих. По-третє, при визначенні розміру моральної шкоди слід застосовувати науково обґрунтовані методики. Одним із методів, що може бути застосований під час проведення судово-психологічної експертизи, результатом якої суд під час судового розгляду надасть об'єктивну оцінку та братиме їх до уваги під час ухвалення судового рішення, є судово-психологічна експертиза. Тобто значення висновку експерта, складеного за результатами проведення психологічної експертизи є досить вагомим у частині вирішення тактичних завдань розслідування, зокрема і злочинів проти життя та здоров'я особи. Тому безумовно важливим є проведення ґрунтовного аналізу таких аспектів як можливості згаданих видів експертних досліджень у певній категорії кримінальних правопорушень, особливості призначення, а також проблемні питання, що виникають на етапі призначення та оцінки отриманого висновку експерта.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковці вже тривалий час приділяють увагу дослідженню проблематики призначення та проведення судово-психологічних експертиз у кримінальному провадженні. Серед останніх досліджень у цьому контексті вирізняються роботи Н. В. Алікіної зі співавторами [1], О. А. Герасименко і С. В. Савкіної [2], Т. М. Єгорової та С. Г. Мороз [3], О. В. Землянської [4], О. П. Макарової [5], О. І. Мотляха та Т. В. Іщенко [6], І. М. Охрімєнка та Г. О. Лузанової [7], Т. В. Савкіної зі співавторами [8], І. О. Савченко, С. Л. Бабич та Р. Ускіли [9], О. І. Тищенко [10] та багатьох інших. Водночас специфіку призначення судово-психологічних експертиз потерпі-

лих у кримінальних провадженнях щодо розслідування злочинів проти життя та здоров'я особи поки що не піддавали ґрунтовному аналізу. З огляду на те, що наукова розробленість цих питань може позначитися на результатах досудового розслідування цих кримінальних правопорушень, вважаємо, що вона потребує свого обов'язкового дослідження.

Метою статті є з'ясування особливостей призначення судово-психологічних експертиз у кримінальному провадженні щодо потерпілих у злочинах проти життя та здоров'я особи.

Виклад основного матеріалу. Превалююча частина злочинів проти життя та здоров'я особи представлена: умисними вбивствами, заподіянням тілесних ушкоджень різного ступеню тяжкості (зокрема, тяжкого та середнього ступеню тяжкості), а також учиненням щодо особи домашнього насильства. Потерпілими від цих кримінальних правопорушень найчастіше стають жінки, неповнолітні діти, а також особи похилого віку, тобто досить вразливі категорії суспільства. З метою вирішення вагової кількості тактичних завдань розслідування непоодинокими є факти призначення психологічної експертизи на стадії досудового розслідування у злочинах окресленої категорії щодо означених категорій осіб, які найчастіше є потерпілими від злочинів означеного виду.

Під судово-психологічною експертизою в юридичній літературі пропонують розуміти експертне дослідження, предметом якого є факти, пов'язані з психічною діяльністю особи, котрі мають значення для органів правосуддя [11, с. 157]. Передумовами призначення щодо окреслених та інших категорій осіб психологічної експертизи найчастіше є намір сторони кримінального провадження з'ясувати індивідуально-психологічні властивості цих осіб, а також мотивоутворюючі чинники їх поведінки та життя. Обов'язковою умовою її призначення є відсутність підстав, що свідчили б про наявність в особі ознак психічних розладів, психічних захворювань тощо, тобто сумнівів у психічному здоров'ї особи. У цьому полягає суттєва відмінність психологічної експертизи від судово-психіатричного дослідження.

Ще однією особливістю досліджуваного нами експертного дослідження є його ретроспективний і перспективний характер. Як слушно зауважує О. В. Ходанович, ретроспективний характер полягає в тому, що судово-психологічна експертиза досліджує психічне життя підекспертної особи в минулому, зокрема в ситуації, що має юридичне значення, а перспективний – дозволяє встановити глибину психологічної шкоди, котра була заподіяна, наявність і виразність дезадаптації, її зумовленість злочинном, учиненим щодо особи тощо [12, с. 171–173].

Щодо предмету психологічних експертиз, то він зумовлений видом дослідження. Так, щодо

неповнолітніх, які є учасниками кримінального провадження, зокрема потерпілими або підозрюваними, психологічна експертиза призначається для вирішення питань про:

1) здатність особи правильно оцінювати обставини, що мають значення для справи, і давати правильні свідчення (із врахуванням індивідуально-психологічних і вікових особливостей, рівня розумового розвитку тощо);

2) наявність чи відсутність у неповнолітньої особи в момент учинення протиправних дій емоційного стану, що суттєво вплинув на її свідомість та поведінку;

3) здатність неповнолітніх, зокрема, які страждають на розумову відсталість, не пов'язану з психічним захворюванням, усвідомлювати обставини та контролювати свої дії;

4) можливість сприймати особою характер та значення дій особи, яка вчинила щодо неї кримінальне правопорушення, а також провідних мотивів поведінки неповнолітньої особи і мотивації конкретних, що характеризують її [2, с. 80]. Водночас вважаємо за потрібне наголосити, що стосовно неповнолітніх осіб, згідно з проведеним нами аналізом матеріалів кримінальних проваджень, усе ж таки частіше призначають комплексну психолого-психіатричну експертизу, аніж психологічну експертизу.

Разом із тим, одночасно зауважимо, що потреба у вирішенні означених питань існує і під час проведення психологічної експертизи повнолітніх потерпілих. Як зазначають І. М. Охріменко та Г. О. Лузанова, за допомогою судово-психологічної експертизи можна отримати дані, які дають змогу зрозуміти і правильно оцінити особливості психічної активності та поведінкових проявів особи, що мають значення для висновків юридичного змісту [7, с. 106].

У контексті з'ясування можливостей психологічної експертизи потерпілих, вважаємо слушною позицію, що через вбивство близького родича потерпілі, якими найчастіше є батьки померлого, дружина, діти у кримінальних провадженнях про вбивства, можуть зазнавати значних моральних переживань. Тобто постає питання чи чинить подія злочину психотравмуючу дію на психіку потерпілого, що може свідчити про завдання останньому моральної шкоди [13, с. 208]. Оскільки об'єктивна оцінка таких станів, на нашу думку, передбачає обов'язкове застосування спеціальних знань, важливо наголосити на потребі обов'язкового призначення психологічних експертиз для вирішення питань, пов'язаних із заподіяння особі моральної шкоди.

Окрім цього, непоодинокими є випадки, коли судово-психологічна експертиза призначається під час розслідування домашнього насильства, зокрема такого його виду як психологічне. Як слушно зазначають в юридичній літературі, така потреба полягає в аналізі індивідуально-психологічних особливостей особистості,

її мотиваційної сфери, з'ясування специфіки інтелектуальної та емоційно-вольової сфер, особливостей діяльності в ситуації досліджуваного правопорушення та інших психологічних факторів. Це, зокрема, стосується механізмів і характеру ступеня вразливості особи, покірності, сугестивності, довірливості, необережності й легкодумства, невміння захистити себе, а також визначення ступеню самооцінки, невпевненості в собі, залежності від правопорушника [9, с. 538].

Як свідчить проведений нами аналіз вироків у кримінальних провадженнях щодо домашнього насильства, то найчастіше судові експерти у галузі психології вирішували питання про вчинення щодо потерпілого психологічного насильства, зокрема завдання психологічних страждань, що полягали у вигляді емоційного дискомфорту, відчутті страху та тривоги, побоюванні за життя та здоров'я [14]. Такі ситуації є досить поширеними у слідчій та судовій практиці. Тобто є підстави вважати, що на підставі висновку експерта, отриманого за результатами проведення щодо потерпілого від домашнього насильства психологічної експертизи можна засвідчити наявність у діях особи об'єктивної сторони складу цього злочину.

Важливе значення мають висновки експерта, складені за результатами проведення психологічної експертизи щодо спростування факту учинення тиску на особу під час проведення за її участю слідчих (розшукових) дій. У цьому контексті непоодинокими є ситуації, коли сторона обвинувачення звертається до експерта з метою здійснення аналізу складеного протоколу допиту та/або слідчого експерименту. Окрім цього, під час проведення такої експертизи можливо спростувати або підтвердити, що відтворені особою події відображають достатній комплекс ознак, що за своєю суттю є психологічними «слідками» минулого досвіду відносно реконструйованих подій. Так у справі, що розглядалася Шишацьким районним судом Полтавської області, судовий експерт надав висновок, що опис підекспертними особами подій, що розслідуються за справою, дозволяє скласти цілісний сюжет реконструйованої події, а в комунікативній поведінці підекспертних осіб констатуються психологічні особливості, властиві для самостійного відтворення подій, що розслідуються за справою. Щодо чинення тиску на особу, то експерт вказав, що суттєвих ознак психологічного впливу на них з боку осіб, які брали участь у проведенні даної слідчої (розшукової) дії, в основному, не виявлено [15].

У справі, що розглядалася Сторожинецьким районним судом Чернівецької області надано оцінку ще й протоколу допиту свідка. Згідно з отриманим висновком експерта переважна кількість питань, що ставилася слідчим є питаннями відкритого типу, котрі не мали активного

випереджального характеру та виключали несаможестійність відповідей свідка та стимулювали його до змістовного розширення повідомлень у відповідності до психологічної специфіки процедури допиту. Своєю чергою питання альтернативного типу за своїм змістом були уточнюючими, логічно та послідовно сформульовані за попереднім повідомленням свідка та суттєво не вплинули на процес розповіді про подію. Також експерт вказав, що суттєві питання не створювали додаткових умов для орієнтування на їх зміст, не змінювали логічну структуру та хронологічну послідовність, кількість сугестивних питань були статистично меншими у порівнянні із загальною кількістю питань. Комунікативна технологія допиту та проведення слідчого експерименту стимулювала активність комунікативної діяльності підекспертного та не мала ознак психологічного впливу на свідка. Водночас психологічна характеристика комунікативної діяльності підекспертного була ініціативною, характеризувалася цілісністю сюжету, наявністю специфічних деталей про подію. Під час проведення експертизи надано експертом також оцінку невербальним засобам комунікативної діяльності підекспертної особи, котрі, як вказав фахівець, зокрема, виконували функцію супутнього смислового навантаження, а тому ознак суперечностей між вербальними та невербальними поведінковими проявами підекспертного не виявлялося [16].

Ще одним напрямом проведення психологічної експертизи, є проведення дослідження з використанням поліграфу. Метою такого дослідження є отримання орієнтуючої інформації про окремі обставини вчинення злочину. Так у справі, що розглядалася Шевченківським районним судом м. Львова, згадано, що відповідно до висновку судової психологічної експертизи підтверджено виявлення психофізіологічних реакцій, що свідчать про те, що підекспертний наносив тілесні ушкодження потерпілому, в тому числі удар ножем в область шиї, що спричинила смерть останньому (т. 2 а. с. 127, 128, 129–137). Щодо свідка у цій справі, то висновком експерта, складеного за результатами проведення судової психологічної експертизи з використанням поліграфу, також виявлено наявність психологічних реакцій, котрі дозволяють припустити, що він був очевидцем нанесення тілесних ушкоджень обвинуваченим, у тому числі удар ножем в область шиї, що спричинив смерть потерпілому [17].

З урахуванням викладеного можемо узагальнити, що іманентними ознаками психологічних експертиз, котрі призначаються у кримінальному провадженні та відрізняють її від інших видів досліджень, є:

1) предмет дослідження, котрий полягає в з'ясуванні індивідуально-психологічних особливостей психіки здорової особи, мотивують чинників її поведінки;

2) ретроспективний і перспективний характер дослідження;

3) можливість легального використання під час проведення такого технічного засобу як поліграф;

4) здійснення оцінки поведінки та комунікативної діяльності особи, за результатами аналізу матеріалів, складених під час проведення за її участю слідчих (розшукових) дій;

5) проведення компетентної оцінки психічної активності та поведінкових проявів особи, що може мати значення для висновків юридичного змісту та ін.

З приводу особливостей призначення судово-психологічних експертиз щодо потерпілих у кримінальному провадженні від злочинів проти життя та здоров'я особи, першочергово слід зауважити про дотримання розумних строків. Неприпустимим вважаємо тривале відтермінування строків призначення цього виду дослідження, адже зрозуміло стає, що великий проміжок часу здатен мінімізувати наслідки події злочину для психологічного стану потерпілої особи.

Також важливо з'ясувати, чи не має ознак психологічного нездоров'я потенційний підекспертний. Це важливо навіть незважаючи на дію презумпції психічного здоров'я особи, про яку часто наголошують в юридичній літературі [18]. Адже у протилежному разі проведене дослідження буде визнано недопустимим доказом, а тому на його проведення тільки марно будуть витрачені строки досудового розслідування.

Важливо забезпечувати надання на дослідження експерта в галузі психології, для забезпечення вирішення завдань, котрі поставлено на його вирішення, усіх матеріалів справи. Це забезпечить дотримання засад об'єктивності та науковості, зокрема в частині ґрунтового з'ясування індивідуально-психологічних особливостей психіки особи та мотивують чинників її поведінки.

Висновки. Психологічна експертиза є достатньо результативним дослідженням для вирішення багатьох тактичних завдань, що виникають під час досудового розслідування злочинів проти життя та здоров'я особи. За сукупністю іманентних ознак вона відрізняється від багатьох інших досліджень та є єдиною формою легального застосування такого технічного засобу як поліграф. Задля забезпечення результативності потенційного психологічного дослідження важливо дотримуватися ряду вимог, зокрема не відтермінувати його призначення, ґрунтовно підходити до з'ясування відомостей, що матимуть значення при вирішенні питань, покладених на розв'язання експерта, надавати у повному обсязі всі зібрані під час розслідування матеріали. Важливо з урахуванням потреб правозастосовної практики, здійснювати подальші дослідження проблемних аспектів призначення подібних досліджень та розроблювати науково обґрунтовані рекомендації щодо їх усунення.

Список використаних джерел:

1. Алікіна Н. В., Біленчук П. Д., Забудь М. А., Ромашко А. В. Психологічна експертиза в слідчій практиці : навч. посіб. Київ : Укр. акад. внутр. справ, 1993. 56 с.
2. Герасименко О. А., Савкіна Т. В. Судово-психологічна експертиза стосовно неповнолітніх за кримінальними справами. *Право і безпека*. 2017. № 4. С. 76–82.
3. Єгорова Т. М., Мороз С. Г. Щодо можливостей судово-психологічної експертизи потерпілих за злочинами, пов'язаними із торгівлею людьми. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2018. № 18. С. 552–557.
4. Землянська О. В. Особистість як об'єкт судово-психологічної експертизи : монографія / за заг. ред. О. М. Бандурки. Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2004. 367 с.
5. Макарова О. П. Законодавча регламентація призначення судово-психіатричної експертизи у кримінальному та цивільному провадженні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 4. С. 227–232. DOI: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2023-4-227-232>.
6. Мотлях О. І., Іщенко Т. В. Специфіка призначення судово-психіатричних експертиз у розслідуванні домашнього насильства. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 2. С. 212–215.
7. Охріменко І. М., Лузанова Г. О. Проблематика призначення судово-психологічних експертиз щодо потерпілих під час розслідування статевих злочинів. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 4. С. 102–107.
8. Савкіна Т. В., Ячина А. С., Дереча Л. М. Звіт про науково-дослідну роботу: метод. рек. з проведення суд.-психол. експертизи неповнолітніх. Харків: Рукопис, 2011. 50 с.
9. Савченко І. О., Бабич С. Л., Ускіла Р. Деякі питання судової психологічної експертизи потерпілих від домашнього насильства (оглядова стаття). *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2020. Вип. 22. С. 538–554. DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.43>.
10. Тищенко О. І. Окремі питання примусового залучення особи для проведення амбулаторної психіатричної експертизи у кримінальному провадженні. *Право і суспільство*. 2022. № 6. С. 268–274.
11. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: підручник. Харків : Право, 2008. 240 с.
12. Ходанович О. В. Сучасні проблеми судово-психологічної експертизи неповнолітніх. *Вісник Академії адвокатури України*. 2014. Том 11. № 3 (31). С. 170–178.
13. Вуйма А. Г. Використання спеціальних знань під час розслідування вбивств: дис. д-ра філософії: 081 Право. Харків, 2023. 297 с.
14. Вирок Теофіпольського районного суду Хмельницької області від 10.11.2021 у справі № 671/1503/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100976724> (дата звернення: 11.03.2024).
15. Вирок Шишацького районного суду Полтавської області від 17.12.2021 у справі № 541/2309/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101996738> (дата звернення: 12.03.2024).
16. Вирок Сторожинецького районного суду Чернівецької області від 13.04.2023 у справі № 723/1403/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110227053> (дата звернення: 10.03.2024).
17. Вирок Шевченківського районного суду м. Львова від 07.06.2021 у справі № 466/3872/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97464885> (дата звернення: 12.03.2024).
18. Husieva V., Oderiy O., Petrova I., Fomina T., Vuima A. Features of the investigation of premeditated murders committed by persons with mental disorders in the practice of Ukraine. *Amazonia Investiga*. 2021. № 10 (46). P. 109–117..